

Մ. ԽԵՐԱՆՅԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ԷՊԻԿԱԿԱՆ ՊՈՆՄՈ

Մկրտիչ Խերանյանը (1899-1970 թթ.) ներկայացուցիչն էր տաղանդավոր, բայց եղբրական գրական մի սերնդի, որ խորշակահար եղավ փոթորկոտ ու բազմավտանգ դարաշրջանում, ի վիճակի չեղավ լիովին բացահայտելու իր կարողությունները: Նրանցից քչերին հաջողվեց մնալ ոտքի վրա և ինչ-որ չափով ինքնահաստատվել: Այլ հարց է՝ ով ինչ գնով: Կարելիվույն չափ անաղարտ մնալու մղումով նրանցից շատերը, առավել սկզբունքայինները, գլխավորապես զբաղվում էին թարգմանական գործունեությամբ: Դա գրական աշխատանքով զբաղվելու «ամենաանմեղ» ճանապարհն էր: Վերջիններից էր և Մ. Խերանյանը:

Թե՛ արձակի, թե՛ չափածոյի ասպարեզում Մ. Խերանյանի գրիչը բավական բեղմնավոր եղավ: Առաջին իսկ ստեղծագործական քայլերից նա հակում ցուցաբերեց դեպի վիպական բանաստեղծությունը, աչքի առաջ ունենալով ազգային, նաև հինարևելյան վիպաշխարհը, բանահյուսությունը, անդրադարձավ կորուսյալ մանկության ու հայրենիքի պատկերմանը, գրեց մանկական ստեղծագործություններ, արտադրելով լավագույն էջեր այդ բնագավառում: Ժամանակին Արամ Իմճիկյանը հատկապես նկատել է նրա երկերի «անբասիր լեզուն», հանգամանք, որ տեսնում ենք նաև հրապարակվող «Ֆարհադ» վիպերգի օրինակով:

Վիպերգը գրել է 1941 թ. մարտին, Երևանում, հավանաբար հնարավոր չի եղել տպագրել սկսված Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի կամ գուցե հեղինակի աքսորվելու պատճառով: 1946 թ. այն նվիրել է իր ընկերոջը՝ Արտաշես Յովնանյանին՝ հետևյալ մակագրությամբ՝ «Սիրելի Արտաշեսին», որ պահպանվել է նրա որդու՝ Վան-Վասպուրական հայրենակցական միության ներկայիս նախագահ Ռոմիկ Յովնանյանի ընտանեկան արխիվում: Ա-4 դիրքի երեք թուղթ ծալելով հեղինակը ստացել է «գրքույկ»: Անվանաթերթին կարդում ենք՝ «Մկրտիչ Խերանյան / Ավանդավեպ / (ըստ Րաֆֆու) / 1941 / Երևան»: Վիպերգը զբաղեցնում է վեց փոքրադիր էջ՝ համարակալած 3-ից 10: Գիրը մարգարտաշար է և դյուրընթեռնելի:

«Ֆարհադը» համահունչ է Մ. Խերանյանի մյուս վիպական բանաստեղծություններին («Սասնա Տուն», «Մոկաց Սիրզա», «Չագարան բլբուլ»): Պարսից առասպելյալ շինարար Ֆարհադին վերաբերող արևելյան հանրահայտ ավանդազրույցին, անշուշտ, ծանոթ էր Մ. Խերանյանը: Դրան հանդիպած կլինեի հայ պատմագրության էջերում, աշուղական երգերում, ավանդավեպի՝ 1913 թ. Թիֆլիսում լույս տեսած հայերեն փոխադրությանը: Ավանդությունը տարբեր վարկածներով կա նաև հայ բանահյուսության մեջ¹: Վերջապես, կարող էր ծանոթ լինել նաև ռուսերեն թարգմանություններին:

¹ Տե՛ս Գ. Սովանձոյանց, Երկեր, հատ. 1, Եր., 1978, էջ 58-59. Գր. Աճառյան, Գայոց անձնանունների բառարան. հատ. Դ, Եր., 1948, էջ 163. Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 271-272: Մխիթար Անեցին այս հերոսուհուն ճանաչում է որպես քրիստոնյայի միայն. «Խոսքով առնու կին քրիստոնե, Շիրեն անուն և տայ նմա համարձակութիւն վասն հաւատոյ». «Մատենան աշխարհավեպ հանդիսարանաց», Եր., 1983, էջ 92:

Մկրտիչ Խերանյանի աղբյուրը, սակայն, Րաֆֆին է, ինչպես ինքն է մատնանշում: Մեծ վիպասանը լավատեղյակ էր թե՛ ազգային, թե՛ օտար (արևելյան) ավանդություններին և հաճախ անդրադարձել է դրանց իր վեպերում, ուղեգրությունների մեջ (մասնավորաբար տես «Հարեմը»): Մ. Խերանյանը չափաբերել է «Սամվել» վեպի մի դրվագը («Անուշ բերդ») և կարելի է ասել՝ դրա հարասությունն է Խերանյանի վիպերգը: Շատ հաճախ, որքան թույլ են տալիս բանաստեղծական ասքի պայմանները՝ հեղինակի խոսքը համընկնում է իր սկզբնաղբյուրին: Բերենք այդ կարգի որոշ հատվածներ, որ ցույց են տալիս բանաստեղծի «հավատարմությունը» բնագրին:

Եկատանից դեպի Տիգրոն տանող ճանապարհի մի կողմում բարձրանում է մի սեպածն քարաժայռ: ... Մի հատ բույս անգամ չէ բուսնում նրա ամուր, քարեղեն կողքերի վրա: Հարավային բոցակեզ արեգակը այրել, թրծել է նրան, որպես մի անոթ:

Այդպես էր այդ քարաժայռը դարերով, անհիշելի շատ դարերով առաջ:

Եղավ որ, մի անգամ, բրիչը ուսին դրած, այդ լեռան ստորոտով անցնում էր Ֆարհադը՝ Պարսկաստանի մեծ քանդակագործը: Հանկարծ փողերի խառնածայն հնչյուններ արթնացրին նրան յուր խորին մտահուզությունից, որի մեջ ընկղմված էր այդ թուփում:

Մեկի պատկերի աղոտ ստվերագիծը մնաց նրա սրտում...

Անցան օրեր, անցան շաբաթներ, անցան ամիսներ... Մի անգամ նստած էր նա և դարձյալ սպասում էր: Հայտնվեցավ նա:...

-Ողջո՛ւյն քեզ, ո՛վ մեծ վարպետ,- ասաց նրան:- Ի՞նչն է կապել քեզ այդ լեռների, այդ անապատների ամայության հետ:...

-Այն բախտավորությունը,- պատասխանեց Ֆարհադը,- որ երբեմն մի անցնան պատկեր լուսավորում է այդ անապատների ամայությունը:

-Միթե այդքան վա՞ռ է քո մեջ սերը...- հարցրեց նա ժպտելով:

-Ո՞վ չի սիրի նրան, որ անմահների մեջ յուր հավասարը չունի... Միթե դու կարծո՞ւմ ես, որ միշտ քարի և քերիչի հետ զբաղված արհեստավորի սիրտը այն աստիճան քարացած է, որ գեղեցկության համար տեղ չունի:

-Այդ ես չեմ կարծում: Նա, որ անձն քարին ձև և կյանք է տալիս, նա, որ սառն մարմարիոնից ստեղծագործում է գեղեցկության տիպարներ, ինքը չէ կարող չսիրել գեղեցկությունը: - Բայց լսի՛ր, վարպետ, Արյաց արքայադստեր սիրտը գրավելու համար մե՞ծ զոհեր են հարկավոր...

-Այդ ես գիտեմ... մեծ աստվածուհիները մեծ զոհեր են պահանջում...

-Ես անկարելի չեմ պահանջի քեզանից... Նայի՛ր, Ֆարհադ, տեսնո՞ւմ ես այդ ապառաժը,- նա ձեռքը տարավ դեպի սեպածն քարաժայռը,- դու պետք է այդ ապառաժից ինձ համար ապարանքներ հրաշակերտես, որ ես նրանց բարձրությունից նայեմ և սքանչանամ, թե ի՞նչպես Տիգրիսը արծափայլ պտույտներով գծում է Ասորեստանի գեղեցիկ դաշտավայրերը, կամ ինչպես մեղմ հողմի շնչելուց ծածանվում են Բաղիստանի բարձրադիրտակ արմավենիները: Եվ ապառաժի սրտում պետք է իմ գանձերի համար մթերանոցներ փորես, իսկ նրա ստորոտում՝ իմ նժույգների համար օթևաններ: Երբ այդ բոլորը պատրաստ կլինի, այն ժամանակ ես քոնը կլինեմ...

Ասաց և հեռացավ:

Այն օրից անցան տարիներ... Գիշեր և ցերեկ լսելի էր լինում ծանր հարվածների անլուելի ձայնը... *Սերը ուժ էր տալիս մեծ արհեստավորի հանձարին*, իսկ Արյաց արքայադստեր գեղեցկությունը *բորբոքում էր* նրա եռանդը: *Կերտեց սենյակներ, կերտեց դահլիճներ, կերտեց պատկերազարդ սրահներ...* Դահլիճների և սրահների պատերը *կենդանագրեց բարձրաքանդակ նկարներով*: Մի տեղ *պատկերացրեց Իրանի* հին հսկաների և *փեհլևանների կռիվները* դևերի և չար ոգիների հետ: Մի տեղ *պատկերացրեց Իրանի վաղեմի արքաների փառքն ու մեծությունը* և նրանց քաջությունների ու հաղթությունների հանդիսավոր տոնախմբությունները: Այդ հրաշալիքները *կատարեց նա այն էակի համար, որին նվիրված էր յուր սիրո բոլոր ջերմությամբ*:

Նա եկավ և տեսավ բոլորը:

-Այդ բոլորը շատ գեղեցիկ է,- *ասաց նա,- բայց այստեղ ջուր չկա, այստեղ ծառեր չկան: Շինիր ինձ համար շատրվաններ, որ ամպերից բարձր ցայտեր ջուրը, տնկիր ինձ համար ծառեր, որոնց հովանիի ներքո հանգչեի ես, և հանգչեի քո գրկում...*

Ասաց և հեռացավ:

Ամենահեռավոր վտակների ընթացքը փոխեց նա և ստորերկրյա ջրնուղներով *բարձրացրեց մինչև ապառաժի գագաթը*: Կոփեց քարը, փորեց ավազաններ, *կերտեց արծաթափայլ շատրվաններ*: ... Կտրեց վեմը, հարթեց ապառաժը և, *հեռու տեղերից հող բերելով, աժեց նրա վրա*: Այդ հողի մեջ *տնկեց ծառեր...* Տարիներ անցան, *աժեցին ծառերը* և պտուղ տվեցին:... *Հավաքվեցան թռչունները և իրանց ուրախ ձայներով կենդանացրին շրջակայքը: Իսկ նա, որ այդ գեղեցիկ դրախտի զարդն ու թագուհին պետք է լիներ, չհայտնվեցավ...*

Մի օր, ձեռքը ծնոտին դրած, նստել էր վարպետը յուր կառուցած ապարանքի ստորոտում և տխուր կերպով նայում էր դեպի մեծ ճանապարհը: Երգելով անցավ մի շինական, որը, տեսնելով նրան, մոտեցավ, նստեց նրա մոտ մի փոքր հանգստանալու:

-Որտեղի՞ց ես գալիս,-*հարցրեց վարպետը:- Երանի՜ քեզ, որ այդպես ուրախ ես:*

-*Տիզբոնից,- պատասխանեց շինականը:- Ինչո՞ւ ուրախ չլինել, երբ ամբողջ աշխարհը ուրախանում է:*

-Ի՞նչ է պատահել:

-*Միթե չգիտե՞ս...*

Ուտում են, խմում են և ուրախանում: Ամբողջ քաղաքը թնդում է նվազներով... Ես էլ իմ բաժինը վայելեցի: Այնքան կերա, այնքան խմեցի և այժմ այնքան էլ տու՛ն եմ տանում...

-Ո՞ւմ հարսանիքն է:

-Թագավորի:

-Ո՞ւմ հետ:

-Անուշի հետ:

Նա այլևս չխոսեց, շանթահարի նման ցնցվեցավ... Հետո վեր կացավ և անգոր, դողդոջուն ոտներով սկսեց բարձրանալ դեպի յուր հրաշակեր-

տած ապարանքը:... Վեր առեց մի ծանր մուրճ և դուրս եկավ փոքրիկ հրապարակի վրա: - «Նա ինձ դավաճանե՞ց...», - ասաց և նետեց մուրճը օդի մեջ: Մուրճը պտույտվեցավ և ընկավ ուղիղ նրա գլխի վրա:...

Ֆարհադը չհասավ յուր նպատակին, բայց նրա սիրելի Անուշի անունը մնաց այդ քարեղեն ամրոցի վրա և կոչվեցավ Անուշի բերդ:

Այդ վիճակի, կոփածո ապարանքը, որ պատրաստված էր սիրո և հավիտենական երջանկության տաճար լինելու համար, հետո դարձավ արտասուքի և նշտական հեծության մի դժոխք: Պարսից վերջին թագավորները արքայություն էին այնտեղ իրանց ձեռքը գերի ընկած մյուս թագավորներին²:

Հարցերն առավելապես պարզաբանելու համար մեծ վիպասանը մանրամասն ծանոթագրում է նյութը, և դա ցույց է տալիս նրա լավատեղյակությունը: «Անուշ» բառը,- գրում է Րաֆֆին,- պարսկերեն շիրին բառի թարգմանությունն է, որ արել են մեր հին պատմագիրները և որ, իբրև կնոջ անուն, նշանակում է քաղցր: Անուշը կամ պարսկական Շիրինը՝ Արյաց առասպելաբանական Շամիրամն է, և որպես Շամիրամի արկածները մեր Արայի հետ գրավեցին հայ վիպասանների ուշադրությունը, նույնպես Շիրինի արկածները Ֆարհադի հետ՝ նյութվեցին ոչ միայն պարսից հին և նոր բանաստեղծների երգերին, այլև մինչև անգամ մեր աշուղների երևակայությանը: Ամեն մի հայ աշուղ գիտե Ֆարհադի և Շիրինի վեպը»³:

Ըստ ավանդության՝ Շիրինը Հայոց չքնաղ արքայադուստրն է: Այդպես է և՛ պարսիկ բանաստեղծ Աբու Մուհամմեդ Իլյաս իբն Յուսոֆ Նիզամի Գյանջինի, և՛ ուզբեկ Ալիշեր Նավոյի չափածո մշակումներում:

Րաֆֆու պատումի մեջ Շամիրամի հիշատակությունը պատահական չէ. այս առասպելական դեմքը մեզ հետաքրքրող ավանդության մեջ հայտնվում է Շամիրա անունով: Նիզամիի մշակման մեջ մասնավորապես նա Կասպից ծովի մերձակա լեռների թագուհին է՝ Մեծ տիկին, որ Պատմահայր Խորենացին պարզապես կոչում է Տիկին: Կասպից ծովը փոխարինում է Բզնունյաց ծովին (Վանա լճին): Ընդ որում, Շիրինն այստեղ Շամիրայի գահաժառանգն է, և նրա մահից հետո ինքն է թագավորում:

Շիրինի՝ Հայոց արքայադուստր լինելու պարագան չի գայթակղել Մ. Խերանյանին՝ թերևս չչեղելու համար ընթերցողի ուշադրությունը բուն ասելիքից. սերը կարող է խթանել արարումի, կարող է հանգեցնել կործանման:

Չքնաղ արքայադուստր սիրով ոգեշնչված Ֆարհադը շինարարական հրաշքեր է գործում, կատարում է Շիրինի առաջարկած բոլոր պայմանները, և կարծես ամեն ինչ բարեհաջող է, կարծես նա հասել է բաղձանքին: Բայց Շիրինն այլևս չի այցելում նրան. ապարդյուն անձկությամբ Ֆարհադը սպասում է նրան: Սիրեցյալի փոխարեն ... հայտնվում է մի անծանոթ ծերունի, որ վերադառնում է հարսանիքից՝ ուրախ տրամադրությամբ: Նա կոչված է ծառայելու հանգուցալուծմանը: Ամբողջ երկրին ուրախություն պատճառած իրադարձությունը՝ Շիրինի հարսանիքը, հուսալքում է Ֆար-

² Րաֆֆի, Երկեր, հ. 8, Եր., 1986, էջ 201-205:

³ Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 205:

հաղին: Ծերունին պայծառ տրամադրությամբ է պատմում հարսանիքի մասին, որ նշվում է երկրով մեկ, մեծ ու փոքրով, առանց կասկածելու, որ դա խոցում է իր գրուցակցին: Այստեղ խորանում է հերոսի ողբերգությունը: Տիտանական աշխատանքով հրաշքներ գործած արվեստագետը կենդանություն է հաղորդել մեռյալ բնությանը, նրա շնորհով

**Ժպտում էին ծառ ու ծաղիկ ու բույր սփռում կենսաբեր,
Կյանքն էր հորդում այդ լեռներում, ուր անապատ էր դարեր:
Երգում էին լուսացնցուղ շատրվանները զվարթ,
Իր գրկի մեջ մի սիրավառ բլբուլ ուներ ամեն վարդ:**

Ամեն ինչ կյանք է առել Ֆարհադի ծեռքով, ամեն արարած երջանկությամբ է շնչում: Բերկրանք են ապրում մարդիկ: Երջանիկ է նաև գեղջուկ ծերունին՝ իր պառավով ու զավակներով, նույնպիսի բախտ է ցանկանում իր ունկնդրին. «Եթե կենտ ես՝ դո՛ւ էլ բարով սիրուն մի հարս բերես տուն, / Սիրտդ ուրախ, սիրով մնաս, տունդ թող միշտ շեն լինի»: - Իսկ Ֆարհադի «հարսնացուն» ուխտադրուժ է... Հակադրությունը հուսահատական է. աշխարհը ցնծության մեջ է, ամեն կենդանի շունչ վայելում է իր սերը, իսկ Ֆարհադի աչքին իմաստազրկվում է կյանքը, հասունանում է ծակատագրական վճիռը: Բաֆֆին արձանագրել է այսքանը: Մ. Խերանյանը հետևելով հանդերձ բուն ավանդությանը՝ այնուամենայնիվ, իբրև տուրք իր ժամանակի գաղափարախոսությանը՝ քանիցս շեշտում է հերոսի ռամիկ լինելը. հասկանալի է, արքայադուստրը պիտի ամուսնանար իր դասակցի, համահավասարի հետ⁴: Այդ շեշտադրությամբ ավելի է խորանում Ֆարհադի ու Շիրինի միջև եղած վիհը: Այդ բանն ընդգծելու միտում ունի և վիպերգի վերջին քառատողը.

**Այդ հոյակապ ապարանքից, ձեռակերտից բովանդակ
Մնաց միայն դարե ի դար մի կանգուն բերդ անխորտակ՝
Որպես ռամկի ամենահաղթ ուժի՛, սիրո լուռ վկա,
Եվ մի անուն արքայազուն և դրուժան աղջկա:**

«Այդ վիճակի, կոփածո ապարանքը,- գրում է Բաֆֆին,- որ պատրաստված էր սիրո և հավիտենական երջանկության համար, հետո դարձավ արտասուքի և մշտական հեծության մի դժոխք»⁵: Եվ դժոխքի առաջին զոհը նրա հրաշագործողն էր:

Նկատի ունենալով բանաստեղծի ընտիր ձեռագիրը՝ տպագրում ենք դրա լուսապատճենը:

ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԱՆ

⁴ Հիշենք, որ Նիզամիի հերոսը «քարգործ» է, իսկ Նավոյիինը չինական խաքանի՝ թագավորի որդին է և սիրում է Հայոց արքայադուստրը:

⁵ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 503:

ՄԿՐՏԻՉ ԽԵՐԱՆՅԱՆ

Ֆ Ա Ր Յ Ա Դ

ԱՎԱՆԴԱՎԵՊ
(ըստ Րաֆֆու)

ԵՐԵՎԱՆ

1941

Մկրտիչ Խերանյան

Արթուր Արսունյան
Բյուր
1946թ. 24/1
Գրառ

Ֆարհար

Կվարտալեց

(Ըստ բաժնու)

1941
Երևան

Արարանից տիպոն քանոց ծանայարիի վրա մեծ
 ճարչրանով էր սնայլաբեմ մի խարամայր երկնածերչ.
 Անհիշարակ դարեր ի վեր հասարակական ու հսկա
 նարան էր նա ծանանակի հարցանակերին առաջա:
 Քեր վարդարամ և ոչ մի մի այդ մերկությունն ապակեր,
 Օջերն էին սողում նրա վերկ կողերով վայր ու վեր:
 Հարաւի քաղ երկնի տակ, հանց կրարողք ենայում
 Արևն ասես հսկայական մի կապ-անոր էր թրծում:
 Մոռն էր նրան խարականում, և կայծակներ կարծրասար
 Ջարկում էին սիեղապար, սակայն անոր և իցնը...
 Անորդվեթի քարերի դեմ և շարերի շառաչին
 Ապասում էր նա դարերքար իր հանձարեղ արարչին,
 Քր անույա անսպարին, ապառաժին իր անջև
 Անձնապար սիրո շնչով քա նոր մարին ու նոր շև:
 ... եւ նա եկամբ - բրին ուսին գեղասպարթե պարմանի
 Ջարհարք սեզ մեծահամբալ ժանդակարդուն իրանի:
 Այլ ամենով հսկայակերպ շարածայրին այլանորակ
 Չոզում էր մեծ արվեստագետն ինչի իրեն հեղ միայնակ:
 Նրա ներհուն հայալի տակ ապառաժերն անհեթեթ
 Անունով էին գեղախանդակ բապում շևեր լուսավերք:
 Առնում մարին ու կերպարան, դառնում պարկեր ու նկար,
 կըռում էր նա իր ալիերի նմարներով մեծ մի խար...
 կնով էր փնորում այդ վայրերում շեթ վարպետն անվանի:
 Որ զույգ փչի ասարճանորեն ապառաժին վայրենի:
 Արդեն երկար ու երակուր շրջում էր նա ստանչին,
 երբ որ լսեց փողերի շայն... Կերթ արույակ այժամին
 Անույալ արագ նրա մարից, շիրու վրա լուսիտակ
 մի լույս աղբիկ աղեղնալոր - համակ հրդեհ ու կրակ:
 Անույալ արագ առույի պես ողորդական խիթի հեղ
 իր ալիերի աղեղներից արշակեղով մի սար նեղ:

Այդ փութանայիկ լուսինն ի տես Ֆարիադն իսկույն զարայնն փ
կորձայադուարին ասես նրան շանթահարեց ու անցանք:

Թաքառում էր այնուհետև այդ վայրերում ամառի
Արիստարեսը՝ երիտասարդ զանգակաճորձն իրանի.
Մին էր զայնս մեծ ու մեծակ, մարմնուրդ ու ցրտում
կողեղնավոր այն աղջըկա արչակած սեպոց արտու.
տննչում էր նա զերայժնաղ որսորդու հուն մանկամարդ,
Որ պարջեաց նրան հապիվ փ երգանիկ ակնթարթ.
Քիչ էր մայն փ հայայիսն հոգու հանձնարոն իր փնեմ,
Այալուծներն իր արվեստի և անուրջներն արհիաճեմ:
Անցան օրեր ու շաբաթներ ու ամիսներ ու քարի,
էլ փ անցամ, երբ որ նարած Ֆարիադն լուսն փիկարի
կեղորջում էր իր սիրելուն՝ սիրադուրդ ու ծարալ
նարած ժերմակ չիտ վրա երայի պես նա եկանք...
- Քոջույն, ասապ, ու՛ր մեծ վարպետ, ինչ ես դրջում շարունակ
Մյու ամառի այս վայրերում այդպես մուրդ ու մեծակ.
Ինչն է արդյո՞ղ ղոթայե, ճեպ այս անասպար լեռան հեղ,
Ո՛ւր է հուպե, հոգուդ փնեմ խաղաղութունը, վարպեկ...
Ու պարասիան րփեկ րիտոր զանգակաճորձն նրան.
- Ան, որ երբեմն, ասարվածային իր պարկերով աննման
Ջայս է րայնս ասպառածուր անասպարին այս անթով.
Մա, որ առյուծ որասս փ օր այս լեռներում իր նեկում:
Մա ես խոպե, հոգին խորուեկ, աղեղնավորդ իրանի,
Ու թե մեռնեմ ուրվերիդ րակ ինչի հապար երանի...
- Արրում է ինչ հուզակապոր արվեստաճեկն իմաստուն,
Մակայն արդյո՞ղ նրա սերը իտրախոր է հասարարուն...
Լեասս պարսեց ղահրաշահի չճնաղ դուստրը սիրաչայն.
Չողայնեղ իր ղարթերին ժպիդն իբրև ծրածան.
- Ո՛ւր էր պաղտի պայծառափայլ իր լուսադու արևին.
Քիչ պես արև փ վարդարե, ոչ փ երկինք րակավին.
Չմե՛ կարծում ես նա որ րայն զար է գերում անդարար
Արարում սիրո կրակ չունի, կարծր է ինչն է ինչպես ճար,
Չուր է սերըս հապար անցամ, օվկիանիկ է անհասրակ,

թորք է սերցս խառն երկնիս սրբաները բուխանալ...
 Դրանց բանիկ արվեստագետն անհունորեն պրահար,
 Կանգնած այն հուր-կողեհի դեմ ինչե է կողեհ բուխանա-
 յուն էր մի պահ, ինչպես զիջեր, արվեստագետն էր յայ,
 Երա դարչնալ երկրասարդ սրբահարն և ասույ.
 - Գե՞մ կամեանքս ամենեին, որ սեր ունես ին պարտ,
 Ոչ այս կրպիք լեռ-խարերից շխաղ չեւեր և կերպում,
 Գունչ և արայիս ասարածին, լեզու՝ ճարին ասարներ
 Կա չի կարող գեղեցկության հանդեպ լինել անարարներ:
 Ասեցայն երե կանգնում և արվեստագետն իմ երկրի
 ինչե էր յայ մեծ արվեստի դարեր սիրուն արժանի
 Կա պեղք և որ մի մեծ գործով սրբյ քու իր սերը պայծառ,
 Եր այն մարդը մի կողեհ չէ, այլ ասարունն ո՞ղբուխ:
 - Արդ ես զիրեն՝, - պարասրանեց արվեստագետը հարց,
 Երա խոսքին պարանկ ինչպես անշրեւարեն անասար-
 իրխանասուն պարանու պես լեզուից սեր չե՞մ աղաչում,
 մեծասպայծառ ասարածուհիք մեծ սրեղ եւ պահանջում:
 Դրուհի, շխաղ անենաճեղ, ասարածուհիք անմանն,
 Դեպ էլ թեկույ դու կանենաս կը կարարեն՝ անարարն,
 Լիարդերն անձամ, երե ուլես, ցած կը բերե՞մ երկնիցի
 Ար արանքով ես ցարդարեն՝ շխաղ կարծիքի անքիմ,
 Հրանայեն՝ իրենց արեղից խեղ լեռներ կը շարունեմ,
 Ինչն է միթե անկարելի անենադար սիրո դե՞մ...
 - Ես լեզուից չե՞մ պահանջում անկարելին անեար,
 Ել ի սերն եմ սրտչում միայն, թե որքան և ուս անար,
 Թե որքան և ուս խեղասկե էր յայ դարեր արժանի, -
 Դրուեց ճարով կարարաւելին գեղեցկութիւն իրանի, -
 Անտունն է՞ ես այս փարածայու զրաներդ ու մարմար,
 Մա դրանից ասարանձեղեր պիտի կերպես ինչ համար,
 Ար ես արանք բարձրարարից - թաւած եպարդ թռչի պե-
 լասկե՞մ հեռուն ակնասարար և իրանամ, թե ինչպես
 Երժարասրայ տիճիկը հորդ պրոպրաներով իր արարած
 Երաւում և լիարիճի դաշտասարերը փարթում:
 Կա՞մ թե ինչպես հողի զննով ծածանում եւս գեղեցիկ
 Բաղիարանի բարձրարարակ արժանեղերը պայտիկ.

տե՛սնե՛մ շայն Երևանի քաղաքի կայսրները շրջնապար,
Քաղաքում ծովը ծիծղուն, Արևանն ու անց Երևանը
Հեթո պարի այս կարծրահուն սպառածի պարտիոր
Ի՞նչ գանձերի համար կերպես թափարոյներ լայնաոր-
Արորարում շինես պարի դու փարափներ ի՞նչ ցարի
Ե՛տույցների համար բացում՝ մարտերով բարձրադիր...
Այս բոլորը երբ ավարտես ճարտարապետ անթերի՝
Այ՛նում միայն սրբորդ, Քարհար, արդիս տերը կլինի։ -
Անայ կայսրը ու հեռապալ արժանապարհը պարսից.
Չարժեք Քարհարն ախտանախոյ կարծես անոնը երայրից.
Մե՛նակ էր նա դարձյալ իր հեթո, բայց ոչ մայր ու մոր.
Իրե՛ն էր լայն իրանահին... աղաքների տերն էր բայց...:

3

Արթուրյանից ցարի՛կ անպան. Գրե՛ր ու տի՛կ անդարար
Մե՛ծ ճարտարի մարմն էր հնչում ճարտարի մեջ համա.
Աղխարում էր, տի՛կում անդու, ճեղճում ճարեր ու կոկոս,
Քանդակում էր Գրե՛ր ու ցօր և ճանդակում, ճանդակում:
Արթուրյանում էր ցարի բազմակերի՛ն Քարհարի
Այ բորժոճում բուրբախտ հուրը նրա եռանդի.
Նրա հուճիկը կարճամեծերից և ցարկերից մեծարկապ
Հառաչում էր, հե՛ծում՝ հսկա հայարաճյա մայրը հեթո,
Կղուր-կղուր թափում էր փար, ու թափում էր փողի
Հաղթարաչունի սիրահարի սևաճաճուր մայերին.
Չարկեց անբուրջ երե՛կ ցարի, տի՛կեց անդու ու համար,
Ու ճանդակեց, ու ճանդակեց, ու ճանդակեց անդարար:
Անկերպարան սպառածից արժեքարաճերն հանձարե՛ր
Հրաշակերպե՛ց հոյակառույց սպարանձերն փառանկե՛ր
Կերպեց բացում նա սեպեճներ և արահներ լուսերն,
Ու դառնիճներ կերպեց շինե՛ր և իրապետներ նկարե՛ն:
Արահների որներն ամեն, մարմար սյուները բոլոր
Չորապարզե՛ց բարձրաճանդակ նկարներով փառանկեր.
Կե՛տանաճրե՛ց ճարտարապետ փառանկաներն իրանի,
Ահրիմանի և Արթուրի կոթիճները վաղեմի.
Ի՛ր ցույց հանե՛ց հոյաճանդակ պարկերներով Չեղեկի

Նորայն նախկին արվեստների փառքն ու փայլը հիսուսիկ.
Այսպիսեանքեց նրանց բացում կրիստոսը հաղթական,
Հատրմասկներն մեծահանգես, ինչոքիցեքոց արմատկան...
Եվ այս ամենն արամբ բանիկ արվեստագետն իրանի
Իսկեր շինող Նորայն դարեր՝ սիրող անհուն սիրով ի.
Սր համարում անճշտագեղ իր նապելին անանճան,
Սր իր սերունդ իրարախոր է, և համերթ է, անսահման...:

4

Այնու եկամբ, րեւում էրազխ և հիսուսն, և սասայ.
- Այս բուրբ, օ, հիրամի ճեղեպիկ է Կարապետայ.
Կարապետայ և Կարապետ իր, ճեղահերաց ու ճողորիկ,
Անհայն Նորայն դարեր համար այդ րակապին չէ՛ հերիք...
Գիւն դեռ զար - մեծասարճե բարիքն ծայր բնության,
Գիւն ծառեր ու ծաղկաստան. այստեղ վարդեր դեռ չկան:
Քրքիր ուստի դու ինչ համար զարգրվաններ զոտարծայ,
Սր անպերից բարձր գայտն և անշրեկն աղամենդ:
տնկիր ծառեր Կորուստագեղ, սաղարթախիկն հոսանի,
Որոնց ներքի, իր Գրկի մեջ հանգեղեր դուստրը իրանի:
Այս բուրբը երբ ամպրոկն, լցնես փայտախն վերջին
Այն ծանունիկ միայն, Քարհաղ, կը փրանաս իմ արդին: -
Նեսայ կայարք և հեռուստայ արժայար ու սարք հեծյալ.
Մեծանկ ճեսայ ինչի իրեն հեղ ճանդակագործը դարձյալ.
տիրեց անշար, բաց իւրարայսայ նա իր սրտում - սր-
տով ի.
«Հայարք աղջիկ, կը կարարեն՝ այդ ել զարում կ'ընի»...

5

Առջեց նորեն Գրեղ ու Կոր. Կարկեց անդու-անդարար
Նորայնարագեղն աննաստր սիրո շնորդ իաներամառ:
փրկեց փեր փրակների փարագրեսս հուեթ հին,
Չարը հանեց սպարաւեճի միջև կարարք վերին:
Չարգրվաններ շինեց այնտեղ լուսակարկան, լուսաշայն,
Որոնք սրեն էին սրտում և լիանում լուսական.
Կերտեց ծարձար ամպայաններ, որոնց ծով՝ հեղրագին,
Կերեկ արբին էր լողանում, Գրեղ՝ սարդերն ու լուսին:

անապատին առնալուսնիս պեղեց խորերն ու ապա
 հող բերեցուց հեռու տեղից՝ ծածկեց խոլանն անուպա-
 ծառեր հրակեց և աղարթախիտ, վարդենիներ բուրբակց,
 մի բուն զարթնի թափեց պեղի յարախանց յոր տունի հեց-
 ղթափեց անարակ ուժ ու կորույթ թափեց երանդ անուպա-
 տինեց անարագ որ ու զրոզեր ժարհադն անհուն սիրահար-
 ևն զարնան հեց նրա տնիս ծառերն անն ծաղկեցին,
 ծառե ի ծառ թառս թիռ-թիռ թիթեռներ ծաղկածին,
 և կան բոլոր երկիրներից անարուն հալվեք երջեցիկ
 ու լըրեցին դրախտն իրենց շաքարներով զեղեցիկ,
 ծաղրում էին ծառ ու ծաղիկ ու բույր սիրում կենսաբեր,
 կյանքն էր հորդում սպռ լեռներում, ուր անապատ էր դարձ-
 էր զոն՝ էին յուսացուող շարժողականները սլացարթ,
 իր զրկի մեջ մի սիրախառ թիթուս ուներ անն վարդ-
 ժիծադուն՝ էր, խոսում կարծես անն խաղաղ, անն խաղ,
 և անկախ չլուսն սպռ դոջակի պեղձ տիրուհին դեռ չկանր,
 ու թարծում էր և դա մի պես սպռ շեռակերտ դրախտում
 իր թվային անշխալարտը ժարհադը լուսն ու տրոտում:

6

Անպատ դարձյալ շարժարթներ ու անիսներ ու տարի...
 և՛ էր որ մի որ աչքը հառած և անապատին տրոջ բռնի՝
 Երապե՛՛ն էր մե՛ն ու մե՛նակ անարած ժարհադը տրոտում,
 և կանաչում իր սիրուհուն կարտրանիս անուպա-
 տումսալ՝ ուրախ իր երջի հեց մի զեղեցիկ և զայն ծեր,
 և կալ սլացարթ թարե տրեց, անարեց նրան անընթեր:
 - Ո՛ր էս, ծերուկ, - շինականին դի՛մեց ժարհադը տրոտում,-
 Որտեղից ես զայն ստացե՛ս և որտե՞ղ ես դու գնում:
 Այդ հե՛ն պայծառ պնձաբյու՛ն և իջե՛լ արդիդ ու հոգուդ,
 կարծես նոր ես դու հավթուրե՛լ շրթունքներդ սիրուհուդ:
 - Երկրոնից ե՛մ զայն, որդի, - պարտախանեց ծերունին,-
 տուն ե՛մ գնում ու հանրույր ե՛մ տանում ի՛նչպիսի պարտախան:
 Դարձի սրտով և սիրաղար մի պատալ և պարտախան,
 Դարձի որ է, որ չե՛մ տեսել, կարտրե՛լ ե՛մ ես նրան:
 Ընկալուր երջ և դարձե՛լ, սիրտըս լըրե՛լ խիստ ու սեր:
 Ընկալուր ես միջը, երթե՛ս ունես սերն անբաժան լե՛ց ընկեր:

- Այր', - ասաց ֆարիադը խոր, - ճիզը ես ասում, ձերունի՛,
կըզանիկ է նա անեն ճամ, ու՛ր իր արքուն՝ սեր ունի,
խնայ ասա ինչ, բարի ձերուկ, ինչ պարուակը պարզակուն
Ահրուն՝ է՛ ինչ և ինչ սիրով բարսրապոր է, բարսրան՝...
- Ահրեյ է միջը նա ինչ արքունայ, լայն ինչպես մեղանունի,
Ճակիկի ֆարիադը արքուն, շարունակեյ ձերունին, -
Գոհ եմք էրեյ, թեպեք և լոկ ունեպեյ եմք մի կորիկ,
Կյանքում շար բան պեքի է, որդիս, որ մարդ լինի կըզանիկ:
Պարուն օրեր շար եմք ֆարեյ և ճակիկներ մեմք էրեյ,
Ինչպե՛ս վար օրին շարի հայտով սիրոյ եմք արեյ մեկմեկու:
Կյանք լի է դառնութունով, բայց վախ է և անպահաս,
Ուրախ լինեյ միջը կարող ես, եթե սիրեյ կարենաս:
Այս թույնեյ, նայիր, ունի մի սեր միայն ու մի բուն
Ինչպե՛ս Գոհ է նա ու բարսրապոր և կըզուն՝ է օրն ի բուն:
Երջն է արքից միջը անբաժան, ուրախ լինեա թե արևուր,
Դր՛ է կըզիր, կըրիսասարդ, ինչ ես նայեյ արքուն լուն,
Երջն է հնչում անեն ուրեմք, ողջ կըրիքն է կըզանիկ,
Մուն է արունով իրանն այսօր, մեծախանդես հարսանիք...
- Ինչ ես ասում, ձերուկ, այդ ինչ հարսանիք է, ինչ
հանգես...

- Ահրաք աղխարին է իմանում, և դու ունիս չը ճիզուն...
Մեծ արքայի միակ դարեր հարսանայ արուն է արունով,
Գոհութունի աղաղակից ամբողջ կըրիքն է թագում:
Գանձարանի դարսանները բայց է արեյ մեծ արքուն,
Որ անենք ճորս աղաղակի արքուն իմեն, լիսուն...
Ան էլ ախա այդ լիսունը հարսանիքից եմ զայն;
Մուն եմ զնում ու բաժին եմ արանում բարի պարսախ:
Վր՛ էլ, որդիս, վեր կայ ուրախ ժամբան բունի ու
Գաս,

Այդպես արքուն մեմ ու մեմակ ճարին նարան մի ճես.
Ինչորի հեք դր՛ էլ կըզիր զանեյ ուրջունը ինչուն,
Ու թե կենք ես դր՛ էլ բարույ սիրուն մի հարս թերես արուն,
Ահրադդ ուրան, սիրով մասս, արունդ թող միջը լին լիսը...
Օրինեյ պարս ու բարեպիրոյ դիմակապ ձերունին
Ու վերջարին կըրե զարթին շարունակեյ իր ճամբան:

Կիսկի ճարհարն ինչն իր սրա... ու փուկ եղանակ մտնելու բան...
Խորքապակեպի՛ն կարծես մեկնեմ կամարները բռնանդակ
Ու թաղեպի՛ն սրբաբարսիս հսկա մի սրբոր իրենց ցրակ:

Է

Դա՛նք անպան ծանր ու երկար. խալանք ասեց չորեքդին.
Եվ երբ անուսն արևն արդեն հասնում էր իր պեղծիքին՝
Ուրի՛նք ելա՛յ օրորվելո՛ւ վարպետն ինչպես խաղաղու բերդ
Եվ ծանրաբալ ընթանալո՛ւ դեպ դո՛ւսին իր շեռակերպ
Ճարակ լին՛ն արվեստանոցն և անբարան, անշղթա՛ց,
հասարակարհը ու փնտական, փերչունելո՛ւ մի մեծ մարտ,
եղա՛յ հայարը ու զատալո՛ւ փակելո՛ւ դուռն իր հետը՝
Զուրքը նեղեկ թղտամախան մի լուռ հայալ կարծաբե,
Ուրեկ մարտն ու զպրեկ երկինքն ի վեր՝ արեին,
Մոնչալո՛ւ փրե՛ծիքի՛ր առա՛ծի պես ահա՛քին...
պարսկեկ մարտն անթիվ անձամ, ուրվելո՛ւ վեր ելա՛յ,
Այսվելո՛ւ արխաններն և սարճճուն անիրալ.
Եվ առավել արագությանը իջա՛յ դարձյալ ծանրա՛քին,
Ճարգարեկ Գանձը հանե՛ծարեկ, խառնեկ ուղեղը հողին...
Հուրեկ արյունետն առաջորդն՝ խաղա՛ծ ուսին կարպեկի,
Դանր իգու՛լ հողմի թևալ, ավեր արեկեկ ամեն դի.
Լեկնարարթում՝ ծիծաղախիկը ծառ ու ծաղիկ չորապան,
Երգը լեկն թռչուններն, ու փայլ կորեկն ամեն բան...
Երբ ողականս սպարանո՛ւք, շեռակերպից բռնանդակ
Մնաց միայն դարե ի գար մի կանգուն բերդ անխորտակ,
Որպես ուսնի ամենախաղթ ու՛ծի՛, սիրո լուռ փկա
Եվ մի անուն արժայատուն և դրա՛ծան առջըկա:

1941 Ճարտ
Երևան

АРШАК МАДОЯН – Неопубликованная эпическая поэма М. Хераняна. – И как прозаик, и как поэт Мкртыч Херанян (1899–1970) был довольно плодовит. Уже в молодости проявилась его склонность к эпической поэзии. «Фархад», написанный в 1941 году вслед за поэмами «Сасунский дом», «Мокатц Мирза» и «Тысячеголосый соловей», не был опубликован – либо из-за войны, либо из-за ссылки автора. Упомянутая ещё в романе Раффи «Самвел» эпическая поэма – это стихотворная переработка восточного сказания. Историю несостоявшейся любви Ширин и Фархада излагали в своё время перс Низами Гянджеви и узбек Алишер Навои. С различными версиями сказания были знакомы армянские летописцы и ашуги; встречаются они также в армянском фольклоре.

М. Херанян бережно воспроизвёл то, что поведали армянские сказители. Как и другие его произведения, «Фархад» написан красивым языком и пополняет цикл эпических поэм автора. Принимая во внимание каллиграфический почерк поэта, публикуем фотокопию его рукописи.

ARSHAK MADOYAN – M. Kheranyan's Unpublished Epic Poem. – M. Kheranyan (1899-1970) was quite prolific both in poetry and prose. His first literary steps already demonstrate the writers' inclination for an epic poem. His poems "The House of Sasoun", "Mokats Mirza", "The Firebird" were followed by "Farhad", a poem that was written in 1941 but remained unpublished either because of World War II or the exile of the author.

This epic poem is the poetic reproduction of an Eastern legend retold in Raffi's "Samvel" Farhad's and Shirin's unhappy love was elaborated by Persian poets Nizami Ganjavi, the Uzbek poet Alisher Navoyi. One can come across a number of variants of this legend in Armenian folklore as well.

M. Kheranyan had carefully reproduced what Armenian storytellers had told. Considering the calligraphic handwriting of the author, we are printing the photocopy of it.